

Trajdos, Tadeusz M.

Parafie diecezji kamienieckiej w średniowieczu

Przegląd Historyczny 94/4, 419-426

2003

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

TADEUSZ M. TRAJDOS
Polska Akademia Nauk
Instytut Historii

Parafie diecezji kamienieckiej w średniowieczu

Temat ten podejmowałem ostatnio trzykrotnie, w miarę postępów kwerend archiwalnych¹. Przed finalną kwerendą w Kamieńcu Podolskim zaszła jednak konieczność ustosunkowania się do rekonstrukcji średniowiecznej sieci parafialnej na Podolu, podjętej dwadzieścia lat temu przez Jana Muchę w monografii diecezji kamienieckiej². Była to jedna z rozpraw doktorskich przygotowanych na seminarium Bolesława Kumora według identycznego schematu. Autorzy omawiali wszelkie aspekty funkcjonowania diecezji katolickich na ziemiach wschodnich od średniowiecza po schyłek XVIII w. Zajmowali się historią biskupów, kompetencjami i ewolucją urzędów kurialnych, śledzili losy kapituł, odtwarzali granice dekanatów i sieć parafialną, gromadzili informacje o szkołach i wszelkich instytucjach życia religijnego, a nawet próbowali ukazać pracę zakonów na terenie omawianych diecezji. Taki plan badawczy podejmowano w okresie niedostępności archiwaliów poza wschodnimi granicami Polski i często przy selektywnym wykorzystaniu materiałów z archiwów krajowych. Prace te posiadają bezsporne zalety. Niemniej wspomniane założenia problemowe i chronologiczne przyniosły nieuchronny skutek. Niektóre fragmenty tych rozpraw są opracowane bardzo pobieżnie i nie są wolne od rozmaitych uchybień, nawet faktograficznych. Wskazywano na to w recenzjach książek Józefa Kretosa (archidiecezja lwowska) i Ludwika Krolika (diecezja łucka). Mankamenty tego rodzaju obarczają również pracę Jana Muchy.

Autorzy tych rozpraw trzymali się również zasady przyjmowania *a priori* pewnych ustaleń ich promotora. Tymczasem Bolesław Kumor, wybitny historyk Kościoła, popełniał omyłki nie rzadziej niż inni znakomici uczeni.

Przytoczone tu fakty stanowiły barierę także w poprawnej rekonstrukcji organizacji parafialnej na Podolu.

¹ T. M. Trajdos, *Kościół Katolicki na Podolu (1340–1434)*, [w:] *Kamieniec Podolski, studia z dziejów miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka, Kraków 2000, s. 129–157; idem, *Parafie katolickie w miastach królewskich średniowiecznego Podola*, [w:] *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, pod red. D. Zydorek, Poznań 2001, s. 103–120; idem, *Parafie katolickie fundacji szlacheckiej na średniowiecznym Podolu*, [w:] *Ludzie, Kościół, wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze — wczesna epoka nowożytna)*, pod red. W. Iwanicza i S. K. Kuczyńskiego, Warszawa 2001, s. 225–236. Moje kwerendy objęły dotąd archiwa krajowe oraz lwowskie i kijowskie.

² J. Mucha, *Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 roku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” t. XXX, 1983, z. 4, s. 63–283, część poświęcona parafiom s. 184–201.

Na podstawie szczegółowo zbadanego materiału archiwalnego doszedłem do wniosku, że do końca XV w. na terytorium diecezji kamienieckiej powstały następujące parafie: Kamieniec Podolski, Smotrycz, Czerwonogród, Jazłowiec, Zińków, Jagielnica, Orynin, Gródek–Nowodwór oraz Braclaw³. Ta ostatnia parafia wraz z wcieleniem Braclawszczyzny do Wielkiego Księstwa Litewskiego znalazła się po 1436 r. w granicach diecezji łuckiej. Osiem pozostałych parafii wymienia również Jan Mucha⁴. Dodaje jednak cztery inne, rzekomo powołane w XV w. Pragnę poniżej wykazać, że ich erekcji nie można datować na to stulecie. Chodzi o miejscowości: Latyczów, Międzybóż, Nową Uszycę i Tłuste. Wskazywałem również poprzednio, że parafii w Kopyczyńcach, erygowanej w 1443 r., nie można łączyć z diecezją kamieniecką⁵. Zachowany akt fundacyjny wyraźnie określa jej podległość archidiecezji lwowskiej⁶. Parafia ta znajdowała się bowiem na ziemi halickiej województwa ruskiego, a więc w granicach jurysdykcji tej archidiecezji. Za Kumorem ten sam błąd popełnili jego uczniowie, Krętosz i Mucha⁷. Nie jest zatem prawdą, że dopiero „przed 1600 r.” została przekazana archidiecezji lwowskiej⁸. W XV w. pozostawała z całą pewnością w jej granicach. Od 1593 r. Kopyczyńce znajdowały się w powołanym wtedy dekanacie trembowelskim archidiecezji lwowskiej i w takim charakterze wzmiankuje tę parafię relacja arcybiskupa Jana Dymitra Solikowskiego z 1600 r.

Wróćmy na obszar Podola. Jan Mucha uznał, że parafia Wniebowzięcia Marii Panny fundacji królewskiej w Latyczowie powstała w 1439 r. Jako jedyny argument źródłowy przytacza protokół wizytacji biskupa Wacława Sierakowskiego z 1741 r. Sięgnijmy zatem do wskazanego źródła⁹. Biskup Sierakowski nie wspominał ani jednym słowem o rzekomej fundacji w roku 1439. Odwrotnie, stwierdził, że dawniejszych dokumentów do dziejów tego kościoła brak, choć pewne akta przechowywali dominikanie lwowscy. Wynikało to z faktu, że kościół latyczowski, „murowany, dość obszerny i jasny” został zbudowany dopiero „około 1600 r.” i rychło wraz z parafią przekazano dominikanom. Pierwsze znane nadanie królewskie zostało dokonane przez Władysława IV w 1638 r. Wiadomo też o donacji Potockich dla kościoła i klasztoru dominikanów w Latyczowie z roku 1606¹⁰. Sam wizytator dowiedział się o donacji hetmana wielkiego koronnego i kasztelana krakowskiego Mikołaja Potockiego, zapewne z lat 1646–1648. Doprawdy, akta wizytacyjne z 1741 r. w żaden sposób nie pozwalają przenieść erekcji kościoła parafialnego w Latyczowie na okres wcześniejszy niż początek XVII w. Bez wątplenia ranga tego miasta, lokowanego na prawie magdeburskim przed 1455 r. i będącego siedzibą administracji królewskiej, a następ-

³ T. M. Trajd os, *Parafie katolickie w miastach*, s. 104–105.

⁴ J. Much a, op. cit., s. 184–188.

⁵ T. M. Trajd os, *Parafie katolickie w miastach*, s. 104, przyp. 10; idem, *Parafie katolickie fundacji szlacheckiej*, s. 225–226, przyp. 3a.

⁶ S. Tył us, *Fundacje kościołów parafialnych w średniowiecznej archidiecezji lwowskiej*, Lublin 1999, s. 156–157.

⁷ B. K u m o r, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, ABMK, t. XIX, 1969, s. 342; J. K r ę t o s z, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*, Lublin 1986, s. 41, mimo poprawnego określenia przynależności tej parafii na s. 185, 188, 200; J. M u c h a, op. cit., s. 187–188.

⁸ J. M u c h a, op. cit., s. 187.

⁹ BPANKr, sygn. 2002, Acta visitationis generalis Ecclesiarum Dioecesis Camenecensis per... Venceslaum Hieronymum de Bogusławice Sierakowski, Episcopum Camenecensem celebratae Anno Domini 1741, s. 552–553.

¹⁰ M. B a l i ń s k i, T. L i p i ń s k i, *Starożytna Polska*, t. II, Warszawa 1846, s. 1002.

nie powiatu¹¹, wskazywałyby na potrzebę szybkiego powołania fary katolickiej. Dziewiętnastowieczny monografista diecezji kamienieckiej M. Ostrowski przekazał mglistą wiadomość na temat „aktu z 1545 r.” wspominającego o najstarszej farze w Lacyzowie, uposażonej wtedy wsią Kudyniec¹². Jest to świadectwo problematyczne. Pozwala jednak domniemywać istnienie kościoła parafialnego w tym mieście przed połową XVI w. To wszystko. Nie ma na razie żadnych dowodów, by ta parafia egzystowała już w XV stuleciu.

Zajmijmy się teraz starym, ale w XV w. nieco podupadłym grodem w Międzybożu. Mucha napisał, że w 1484 r. powstał tam parafialny kościół Narodzenia Marii Panny, w XVI w. zniszczony, odbudowany w 1591 r. w postaci kaplicy prywatnej, a w 1632 r. erygowany ponownie jako parafialny¹³. Powołał się na siedemnastowieczny kopiariusz przywilejów katedry kamienieckiej¹⁴. W tej księdze znajduje się „Oblata erectionis Ecclesiae Międzybozensis”, rewidowana w 1665 r. przez biskupa kamienieckiego Zygmunta Czyżewskiego¹⁵. Próżno tam jednak szukać daty 1484 r. Został jedynie przytoczony akt erekcji parafialnej biskupa Pawła Piaseckiego, wystawiony 4 maja 1632. Biskup Piasecki przekazuje w jego narracji następujące wiadomości. Zbutwiały ze starości, drewniany kościół w Międzybożu w okresie „szalejącej herezji” nie miał już plebana, a innowiercy zagrabili jego dotację. W związku z tym właściciel Międzyboża Rafał Sieniawski, kasztelan kamieniecki w latach 1588–1593¹⁶, ufundował w 1591 r. murowaną kaplicę zamkową św. Stanisława, którą chciał powierzyć franciszkanom¹⁷. Nowe beneficjum objęli jednak kapelani z kleru diecezjalnego. Za jurysdykcji biskupa Adama Nowodworskiego (1615–1627)¹⁸ podczasy koronny Adam Hieronim Sieniawski¹⁹ ufundował murowany kościół Narodzenia Marii Panny na miejscu poprzedniego drewnianego. Wydarzenie to nastąpiło niewątpliwie w latach 1615–1619, między objęciem biskupstwa przez Nowodworskiego a śmiercią fundatora²⁰. W 1632 r., na życzenie kolejnego dziedzica, starosty generalnego Rusi, podczaszego koronnego Mikołaja Sieniawskiego biskup Paweł Piasecki ustanowił przy tym kościele probostwo (prepozyturę) z hojną dotacją Sieniawskich.

¹¹ Ibidem, s. 998. Lokację przeprowadził Piotr z Kielczyniec, który przyjął wójtostwo. Inicjatorem przywileju był starosta podolski i kasztelan kamieniecki Teodoryk Buczacki. W 1466 r. ten akt potwierdził wojewoda podolski Stanisław z Choczca. Prawa miejskie odnawiano w 1537 i 1558 r. Cf. A. Jabłonowski, *Podole u schyłku XV wieku*, [w:] *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego*, z przedm. J. K. Kochanowskiego, t. IV, *Wołyń, Podole i Ruś Czerwona*, Warszawa 1911, s. 367; *Lustracje królewskiej ziem ruskich, Wołyń, Podola, Ukrainy z pierwszej połowy XVII w.*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1877, s. 13–14; J. Kurtyka, *Podole między Polską a Litwą w XIV i I połowie XV wieku*, [w:] *Kamieniec Podolski*, s. 49–50.

¹² BPANKr, sygn. 252, M. Ostrowski, O założeniu biskupstwa kamienieckiego, f. 40v, nota; sygn. 4850, Materiały ks. J. Fijałka odnoszące się do organizacji parafialnej w dekanatach..., k. 8.

¹³ J. Mucha, op. cit., s. 187–188.

¹⁴ BPANKr, sygn. 251, *Liber ecclesiae cathedralis Camenecensis continens acta, privilegia et documenta ab a. 1664 ad a. 1665*.

¹⁵ Ibidem, s. 11–12.

¹⁶ *Urzednicy podolscy XIV–XVIII w. Spisy*, oprac. E. Janasiński, Kórnik 1998, s. 68.

¹⁷ Ta kaplica wraz z zamkiem przetrwała panowanie tureckie i rosyjskie, cf. M. Baliński, T. Lipiński, op. cit., s. 1004, podawali rok 1546 jako datę jej budowy, z pewnością błędnie.

¹⁸ J. Mucha, op. cit., s. 105.

¹⁹ *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII w.*, t. X, *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII w. Spisy*, oprac. K. Chłapowski [i in.], Kórnik 1992, s. 103.

²⁰ Według M. Balińskiego i T. Lipińskiego, op. cit., s. 1005, Sieniawski wystawił tę farę „gotyckiej budowy” już w 1600 r., ale przywilej biskupa Piaseckiego wyjaśnia jednoznacznie, że nastąpiło to później.

Te same wiadomości, tylko znacznie krócej, przytacza biskup Sierakowski w protokole wizytacji 1741 r.²¹

Zachowane źródła informują nas zatem, że w drugiej połowie XVI w. w Międzybożu istniał zaniedbany i chylący się ku upadkowi kościół parafialny, a parafię odnowiono z inicjatywy Sieniawskich w pierwszej ćwierci XVII w. Nie posiadamy jednak potwierdzeń źródłowych dla tezy o fundacji starej fary w roku 1484²².

Błędne jest też przekonanie Muchy o powstaniu parafii Przemienienia Pańskiego w Letniowcach, zwanych Nową Uszycą, już w XV w.²³ Powołuje się w tym przypadku zupełnie nie trafnie na Aleksandra Jabłonowskiego, który wspominał jedynie tę miejscowość wśród starych zastawów królewskich w rękach szlacheckich, bez najmniejszej uwagi na temat parafii²⁴.

Przypisywanie piętnastowiecznej metryki parafii w Tłustem w powiecie czerwonogrodzkim wynika również z karuzeli pomyłek Kumora, powielonych przez Krętosza i Muchę. Bolesław Kumor przyjął, że „Tłuste w powiecie czerwonogrodzkim” miało parafię już w 1600 r., „było wtedy przejściowo w archidiecezji lwowskiej”, ale „potem znowu do końca XVIII w. należało do diecezji kamienieckiej”²⁵. To samo powtórzył naturalnie Krętosz²⁶. Mucha rozbudował ten pogląd twierdząc, że w XV w. była to parafia diecezji kamienieckiej, w 1600 r. pozostawała w granicach archidiecezji lwowskiej, zaś od początku XVII w. rzekomo znowu wróciła (do 1784 r.) do diecezji kamienieckiej²⁷. Jedno uważne spojrzenie na mapę diecezji i województwa podolskiego pozwoliłoby zapewne ustrzec się przed mylną rekonstrukcją dziejów wspomnianej parafii. Miejscowość Tłuste nad rzeką Dupą [sic!] znajdowała się pośrodku powiatu czerwonogrodzkiego w województwie podolskim na południe od parafii Jagielnica i na południowy wschód od parafii Jazłowiec. Skoro aż do schyłku XVIII w. obie te parafie bez przerwy należały do diecezji kamienieckiej, jaki sens miałoby wykrojenie dziwacznej enklawy podlegającej sąsiedniej archidiecezji? Toteż nic takiego nie miało miejsca. Wspomniani autorzy notorycznie mylili Tłuste w województwie podolskim z Tłustem (Towste, Touste) w ziemi halickiej województwa ruskiego, położonym nad rzeczką Gniłą, a w sensie geograficznym i historycznym usadowionym na rubieży Podola, w powiecie trembowelskim²⁸.

Mucha zna wiadomość o Tłustem w powiecie czerwonogrodzkim z 1485 r. w księgach ziemskich halickich²⁹. W zapisce sądowej z tego roku mowa jednak wyłącznie o wsi Tłuste na Podolu, należącej do Awdańców Buczackich, posiadaczy ogromnych majątności w powiecie czerwonogrodzkim. Ani słowa o parafii. Skądinąd wiadomo, że ta właśnie miejscowość dostała się w XVI w. Chodorowski. W 1549 r. Marcin Chodorowski dostał od Zygmunta Augusta prawo poboru myta. Było to już miasteczko³⁰. W 1571 r. Jan Chodorowski uzyskał od króla przywilej na czwartkowe targi oraz jarmarki na św. Bartłomieja i Nawrócenie św. Pawła. Później Tłuste wróciło do Jazłowieckich, podolskiej linii Buczackich. Mi-

²¹ BPANKr, sygn. 2002, s. 632.

²² BPANKr, sygn. 4850, Materiały ks. J. Fijałka, k. 20. Badacz ten sądził, że drewniany kościół w Międzybożu powstał przed 1586 r.

²³ J. Mucha, op. cit., s. 187.

²⁴ A. Jabłonowski, op. cit., s. 326.

²⁵ B. Kumor, op. cit., s. 343.

²⁶ J. Krętosz, op. cit., s. 41.

²⁷ J. Mucha, op. cit., s. 189.

²⁸ M. Baliński, T. Lipiński, op. cit., s. 738.

²⁹ AGZ, t. XIX, s. 203.

³⁰ M. Baliński, T. Lipiński, op. cit., s. 985.

chał Jazłowiecki wyprosił w 1580 r. królewski przywilej na dalsze jarmarki na Św. Trójcę i św. Łukasza. W drugiej połowie XVI w. powinna się zatem pojawić w tym miasteczku parafia katolicka. Ale i wtedy kompletnie brak wiadomości o jej istnieniu.

Relacja arcybiskupa lwowskiego Jana Dymitra Solikowskiego z 1600 r. wspomina wyłącznie o Tłustem nad Gniłą, parafii należącej do „wikariatu wiejskiego trembowelskiego” z charakterystyką: „wieś lub miasto podolskie szlacheckie”³¹. Toponimem „podolskie” określano wtedy również kres trembowelski na ziemi halickiej. Halickie Tłuste leżało niedaleko granicznego Zbrucza, na wysokości podolskiego Satanowa. Świadom był tego Krętosz, który po oddaniu hołdu pogładowi mistrza, zajął się następnie poprawną identyfikacją tej miejscowości jako parafii w dekanacie trembowelskim archidiecezji lwowskiej, z murowanym kościołem fundowanym „przed 1615” (w istocie przed 1600 r.) przez Sieniawskich, właścicieli okolicznych dóbr i samego miasteczka³². W 1615 r. parafia ta miała swego kapłana–komendariusza³³. W miasteczku stał wtedy zamek Sieniawskich i murowany ratusz³⁴. Nowy kościół Niepokalanego Poczęcia Marii Panny fundował tam w 1715 r. Adam Mikołaj Sieniawski, naówczas hetman wielki koronny, kasztelan krakowski i starosta generalny Rusi³⁵.

Kościelne dzieje Tłustego w powiecie czerwonogrodzkim potoczyły się zgoła inaczej. Pierwszy drewniany kościół Św. Trójcy powstał tam dopiero w 1717 r. z fundacji ówczesnych dziedziców miasteczka — Łosiów herbu Dąbrowa³⁶. W tymże roku Joanna z Karczewskich Łosiowa, wdowa po Wojciechu Łosiu, chorążym sanockim, wraz z synem Aleksandrem Łosiem, złożyli bogatą dotację dla świeżo zbudowanego kościoła parafialnego w tym miasteczku. Darujemy tu sobie dokładne przytoczenie aktu fundacyjnego, dalsze nadania rodziny Łosiów i szlachty z sąsiedztwa oraz przywileje królewskie. Dodam jedynie, że w 1773 r. legat testamentowy Joachima Łosia przewidywał murowanie nowego kościoła za 10 tysięcy florenów, ale nie został od razu wykonany. Murowana świątynia stanęła dopiero przed 1816 r. Całkiem nowy kościół zaprojektował Jan Sas–Zubrzycki w 1910 r. Budowa trwała do roku 1930.

Przejrzałem szczegółowo zachowaną dokumentację z archiwum hr. Łosiów oraz z archiwum kurii metropolitalnej we Lwowie. Nie ma śladu istnienia kościoła parafialnego w Tłustem powiatu czerwonogrodzkiego przed 1717 r. Aż do 1798 r. miejscowość ta należała stale do diecezji kamienieckiej, w granicach dekanatu jazłowieckiego.

Na tym zamykam eliminację chybionych mniemań Bolesława Kumora i, sukcesywnie, Jana Muchy. Czas na przypomnienie chronologii i okoliczności powstania rzeczywiście istniejących parafii katolickich na średniowiecznym Podolu oraz krótką charakterystykę ich położenia geograficznego, uwarunkowań społecznych i politycznych. Odwołuję się do

³¹ *Relacje arcybiskupów lwowskich 1595–1794*, wyd. T. Długosz, Lwów 1937, s. 41–42.

³² J. Krętosz, op. cit., s. 188–189, 202, 231.

³³ Ibidem, s. 225.

³⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XII, Warszawa 1892, s. 434–435.

³⁵ Ibidem, s. 435; J. Krętosz, op. cit., s. 217.

³⁶ AP w Lublinie, Zbiór rodziny Łosiów z Niemiec z lat 1561–1943, sygn. Łoś I/1, Wincenty hr. Łoś, *Łosowiana, Zbiór wszystkich wiadomości o rodzinie Łosiów z Grodkowa h. Dąbrowa...*, t. II, Kraków 1876, s. 49; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* t. XII, s. 352–353; Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka (dalej: AAEB), Kraków, sygn. 32, Wizytacje dekanalne dekanatu jazłowieckiego 1880–1987, AV 38, sygn. 38, Parochia in Tłuste... visitata 24 Julii 1816, Specificatio Documentorum.

ustaleń moich ostatnich prac i dlatego nie będę tu przytaczać źródeł i literatury cytowanych w tych publikacjach³⁷.

Do końca XV w. na Podolu w granicach diecezji kamienieckiej powstało jedynie dziewięć parafii katolickich. Jedną z nich, parafia pod wezwaniem Bożego Ciała w Braclawiu, fundacji wielkiego księcia Witolda przed 1430 r., została około 1436 r. przekazana diecezji łuckiej w związku z ostatecznym (do 1569 r.) opanowaniem wschodniego Podola (Poboża, Braclawszczyzny) przez Wielkie Księstwo Litewskie. Ten drewniany kościół został wzniesiony w czołowym ośrodku administracji gospodarskiej, przy wielkim zamku, w dużej osadzie rzemieślniczo–rolniczej, pozbawionej jednak aż do roku 1564 praw miejskich i samorządu prawa niemieckiego. W XV w. Braclaw był zamieszkanym w olbrzymiej większości przez prawosławnych Rusinów, a społeczność katolicką tworzyli głównie urzędnicy litewscy, załoga wojskowa, garść szlachty polskiej osiadłej w pobliskich dobrach, być może też kupcy polscy i z pewnością konwertyci ruscy. Od jesieni 1431 r. miejscowy pleban Stanisław, syn Marcina, został wyznaczony przez papieża Eugeniusza IV na biskupstwo kijowskie z zachowaniem urzędu i beneficjum parafii braclawskiej.

Pośród ośmiu parafii, które utrzymały się przy diecezji kamienieckiej, najstarszą metrykę ma naturalnie stołeczna fara w Kamieńcu Podolskim pod pierwotnym wezwaniem św. Piotra. Zupełny brak jej uposażenia w nieruchomości czy dobra ziemskie wskazuje wyraźnie, że była to zbiorowa fundacja miejska, akt ofiarności mieszczan „nacji katolickiej”. W związku z tym sugerowałem, że nastąpiła tuż po lokacji miasta prawa magdeburskiego, a więc po 1374 r. Nadal trwa dyskusja, czy pierwotny budynek był drewniany czy też murowany, a ostatnio pojawiła się nawet hipoteza o przejęciu murowanej cerkwi prawosławnej i jej rozbudowie w XV w.³⁸ Dla takiej opinii brak jednak jakichkolwiek poszlak źródłowych, zaś analiza architektoniczna wykazała jedynie odmienne fazy budowy korpusu nawowego i prezbiterium. Około 1384 r. przy tym kościele zostało erygowane biskupstwo kamienieckie. Nowa katedra przyjęła „rzymskie” *patrocinium* św. św. Piotra i Pawła Apostołów. W XV w. parafia katedralna miała silne oparcie społeczne w potężnej i rosnącej liczebnie wspólnotie mieszczan polskich, a także w środowisku licznej i ruchliwej polskiej szlachty osiadłej na Podolu, często bywającej w stolicy województwa.

Dwie kolejne parafie miejskie powstały w Smotryczu i Czerwonogrodzie. Zostały one powołane i utrzymane dzięki wysiłkom duszpasterskim miejscowych konwentów dominikańskich. W Smotryczu klasztor Wniebowzięcia Marii Panny powstał przed 1370 r. z fundacji Jerzego i Aleksandra Koriatowiczów. Nie uzyskał jednak od razu praw parafialnych. Zostały one przyznane być może po ustanowieniu diecezji kamienieckiej, a więc w połowie lat osiemdziesiątych XIV w. Dopuszczam jednak ewentualność, że parafię miejską przy tym klasztorze erygowano kanonicznie w 1448 r. na skutek przekształcenia Smotrycza w miasto prawa magdeburskiego. Już od ostatniej ćwierci XIV w. Smotrycz posiadał silną kolonię mieszczan wyznania katolickiego, zarówno Polaków, jak też Niemców ze Lwowa. Do miejscowej wspólnoty katolickiej należeli też oficjaliści i załoga zamku królewskiego oraz okoliczna szlachta polska.

Klasztor dominikanów św. Mikołaja w Czerwonogrodzie, fundowany zapewne po 1378 r. przez Koriatowiczów (może przez Aleksandra), został obciążony powinnościami parafialnymi dopiero po refundacji klasztoru i odbudowie kościoła przez kasztelana kamienieckiego, starostę czerwonogrodzkiego Teodoryka Buczackiego (Awdanica) w latach

³⁷ Cf. przyp. 1.

³⁸ O. A. Płameńczyk, *Chryścijański swjatyńi Kamjanca na Podilli*, Kijów 2001, s. 67–69.

1444–1445. Czerwonogród uzyskał królewski przywilej lokacji na prawie magdeburskim w 1448 r., a więc równocześnie ze Smotryczem. Tutejsza parafia dominikańska opiekowała się życiem religijnym licznych Polaków — mieszczaństwa i szlachty z całego powiatu.

W obu parafiach zakonnych dominikanie prowadzili owocny apostołat pośród ludności ruskiej. Trzy parafie miejskie na Podolu powstały zatem w ośrodkach władzy politycznej, w siedzibach okręgów grodowych, a później powiatów, przy zamkach królewskich, w miejscowościach cieszących się przywilejami prawa niemieckiego, w warunkach prężnej i stałej imigracji polskiej.

Pozostałych pięć parafii podolskich powstało z fundacji szlachty polskiej w czołowych ośrodkach dóbr większej własności. Wszystkie te parafie erylowano w prywatnych miasteczkach prawa niemieckiego, w rejonach kolonizacji polskiej, w społecznościach mieszczańskich wyznania katolickiego, na terenie powiatów (okręgów), które już od początku XV w. zamieszkiwało sporo rodzin szlachty polskiej³⁹.

Najwcześniejsza parafia powstała w Jazłowcu, w powiecie czerwonogrodzkim, w dobrach Awdańców Buczackich. W 1436 r. wspomniany już Teodoryk Buczacki ufundował kościół św. Marii Magdaleny⁴⁰ z bardzo bogatą dotacją. Do 1444 r. parafia ta obsługiwała cały powiat czerwonogrodzki, gdyż tamtejsze starostwo (królewszczyzna) pozostawało w dziedzicznym zastawie Buczackich. Później granice jej jurysdykcji obejmowały poza miastem liczącą 25 wsi włość jazłowiecką. Patronat należał stale do rodziny Buczackich–Jazłowieckich, której przedstawiciele piastowali wysokie godności w województwie podolskim.

W tym samym powiecie czerwonogrodzkim w 1473 r. powstała parafia w Jagielnicy, zapewne pierwotnie pod wezwaniem Wniebowzięcia Marii Panny (później Św. Trójcy), fundacji dziedzica tego miasteczka Zygmunta z Nowosielców i Jagielnicy herbu Dąbrowa, sędziego ziemskiego kamienieckiego. W tym czasie Jagielnica była już niewielkim miastem (*oppidum*) prawa niemieckiego⁴¹. Poza Jagielnicą Zygmunt miał trzy wsie z rezerwacją wykupu przez króla, a więc w posiadaniu warunkowym oraz jedną wieś na prawie lennym.

Tak więc powiat czerwonogrodzki, najliczniej zasiedlony przez Polaków, miał w ostatniej ćwierci XV w. trzy miejskie parafie, w stolicy powiatu oraz w dwóch szlacheckich miasteczkach.

W środkowej części Podola, poza omówionymi parafiami miast królewskich Kamieńca i Smotrycza, udało się utrzymać trzy dalsze parafie szlacheckie. W 1450 r. w Zińkowie nad Uszycą, w dobrach Odrowążów⁴² powstał kościół parafialny z fundacji wojewody ruskiego Piotra Odrowąża. Zińków już w 1444 r. otrzymał magdeburskie prawo miejskie, odnowione w 1458 r. po zniszczeniach tatarskich. Piotr Odrowąż dbał o rozwój osadniczy i gospodarczy 17 wsi prawa niemieckiego i dwóch miasteczek (Zińków i Satanów) pozyskanych z nadania królewskiego. W Zińkowie zbudował warowny zamek. Pierwotna tytułacja kości-

³⁹ BPANKr, sygn. 4850, k. 17–18, 20–21, 57–62.

⁴⁰ Według inwentarza parafii z XIX w. drewniana fara jazłowiecka przy rynku przetrwała aż do pożaru przed połową XVIII w., cf. AAEB, Akta parafialne nr 118, Jazłowiec, inwentarz kościoła parafialnego i probostwa w Jazłowcu. Według kopiariusza katedry kamienieckiej (*Liber ecclesiae...*, s. 229) już w XVII w. stał tam kościół murowany „od dawna”.

⁴¹ Sugerując się chybioną opinią A. J a b ł o n o w s k i e g o, op. cit., s. 323, 347, określiłem niedawno Jagielnicę 1473 r. jako dużą wieś, cf. T. M. T r a j d o s, *Parafie katolickie fundacji szlacheckiej*, s. 233. Tymczasem zachowana kopia przywileju fundacyjnego kościoła z 1473 r., sporządzona w 1665 r., całkiem jasno dowodzi, że istniało już wtedy miasteczko nowego prawa, choć zapewne świeżej kreacji, cf. *Liber ecclesiae*, s. 228.

⁴² Był to pierwotnie „powiat”, czyli okręg grodowy zwany rowski, z siedzibą w warowni Rów, spalonej przez Tatarów w 1452 r. Później istniał jakiś czas „powiat zińkowski” jako majątek szlachecki wokół zamku w Zińkowie. W XVII w. Zińków został wcielony do powiatu latyczowskiego.

ciola w Zińkowie nie jest pewna. W czasach nowożytnych uzyskał *patrocinium* Św. Trójcy. W XV w. fara miała być może tytuł Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja. Do takiego przekonania skłaniają mnie terminy jarmarków, wyznaczone w 1444 r. w przywileju królewskim oraz wielka popularność tych wezwań w diecezjach metropolii lwowskiej w tej epoce. Najstarszy kościół w Zińkowie był zapewne drewniany aż do pierwszej połowy XVII w.⁴³

W 1474 r. powstała parafia Św. Trójcy w Oryninie, nad rzeką Żwaniec, w powiecie kamienieckim. Było to już wówczas miasteczko prawa niemieckiego w dobrach Kierdejów⁴⁴. Kościół ufundował Grzegorz Kierdej, dziedzic Orynina od 1448 r., podstoli kamieniecki 1463–1474, a następnie podkomorzy kamieniecki 1474–1486. Według tradycji lokalnej kościół tutejszy miał być najstarszą murowaną świątynią gotycką w dobrach prywatnych na Podolu. Opisywano ją jako budowlę typu salowego, być może inkastelowaną. Ostatnio murowany kościół oryński jest uznawany za dzieło wczesnonowożytne o niepewnej dacie⁴⁵. Grzegorz Kierdej był posiadaczem kilku wsi, trzymał też w zastawie pewne dobra królewskie.

W 1496 r. powstała ostatnia średniowieczna parafia na Podolu w Gródku–Nowodworze nad Smotryczem, na obszarze dóbr Świrczów–Biedrzyków. Dobra te składały się u schyłku XV w. z zamku i miasta Gródek, 36 wsi i licznych części gruntowych. Andrzej i Michał Nowodworscy ufundowali drewniany kościół św. Anny. Był on zapewne ulokowany koło zamku, na tzw. starym mieście i rychło zamieniony na budowlę murowaną. W 1741 r. wizytator oglądał w tym miejscu zrujnowaną, ciasną i niską budowlę na planie kwadratu. W XIX w. została odbudowana jako filialny kościół św. Anny i św. Jana Chrzciciela⁴⁶. W „nowym mieście” na drugim brzegu Smotrycza po najeździe tatarskim 1582 r. powstał rok później murowany kościół Marii Panny fundacji dziedzica wojewody ruskiego Mikołaja Herburta⁴⁷. Po kolejnej rujnacji za czasów tureckich, w 1728 r., odbudowano go i konsekrowano pod wezwaniem Narodzenia NMP i św. Stanisława, a rozbudowano w 1779 r. Tak zatem ciągłość lokalizacyjna i architektoniczna parafialnej świątyni średniowiecznej została przerwana już pod koniec XVI w.

Wszystkie ukazane tu parafie znajdowały się w zachodniej i środkowej części województwa podolskiego. Do końca XV w. katolicka sieć parafialna nie sięgnęła na wschód od nurtu Uszycy. Kompletnie pozbawione kościołów były: północno–wschodni rejon tego województwa (przyszły powiat latyczowski) oraz najbardziej narażone na spustoszenia tatarskie jego kresy południowo–wschodnie, ciągle wyludniane i palone. W opisywanej epoce nie udało się założyć parafii w żadnej wsi. Nie powstały też kościoły katolickie nawet w ośmiu miastach prawa niemieckiego, w tym w królewskich ośrodkach administracyjnych w Latyczowie, Chmielniku i Skale. Średniowieczna organizacja parafialna na Podolu jest zatem nad wyraz wątła. Bazowała na najsilniejszych skupiskach mieszczaństwa polskiego. Korzystała z opieki najmożniejszych rodzin szlachty polskiej, a trud misyjny dominikanów i franciszkanów torował drogę dla jej nader powolnego rozwoju.

⁴³ S. J u r c z e n k o, *Jednonawowe kościoły na Podolu z końca XVI i pierwszej połowy XVII w.*, [w:] *Sztuka kresów wschodnich*, t. III, Kraków 1998, s. 112–113.

⁴⁴ Koryguję identyfikację Orynina jako wsi prawa ruskiego, cf. T. M. T r a j d o s, *Parafie katolickie fundacji szlacheckiej*, s. 234, za A. J a b ł o n o w s k i m, op. cit., s. 347. Bezspornie miejski charakter Orynina w 1474 r. wyjaśnia przywilej fundacyjny kościoła, zachowany w kopii w Liber ecclesiae (1665), s. 186–187 oraz w Acta visitationis (1741), s. 1220–1221.

⁴⁵ S. J u r c z e n k o, op. cit., s. 113–114.

⁴⁶ Acta visitationis, s. 884; *Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie XIX wieku* t. 1, cz. 1, wstęp i oprac. J. S k a r b e k, Lublin 2000, s. 9.

⁴⁷ Acta visitationis, s. 883.

MATERIALS

Tadeusz M. Trajdos — Parishes in the Diocese of Kamieniec During the Middle Ages

In a polemic with earlier literature the author proved that up to the fifteenth century there were only eight Catholic parishes in Podolia, located in the following towns : Kamieniec Podolski, Smotrycz, Czerwonogród, Jazłowiec, Zińków, Jagielnica, Orynin, Gródek–Nowodwór and Braclaw. The small number of parishes and their distribution in the administrative centres as well as the centres of the large landed estates belonging to the Polish gentry reflected the condition of the local Catholic community — its small size and social composition (gentry, landowners and officials as well as burghers). The eastern and south–eastern part of Podolia remained beyond the impact of the Catholic Church.

**Artur Górak — The Staff of the Board of the Gubernia of Lublin (1867–1918)
— A Data Base**

A comparison of data concerning all the officials (a total of 710) employed by the Board of the Gubernia of Lublin during the existence of this institution. The successive columns of the table contain: the Christian name and surname of the given civil servant, the call numbers of personal documents from the Board of the Gubernia of Lublin collection at the State Archive in Lublin, which is the source of the majority of the data, the year of birth, territorial origin, religion, estate origin, education and the highest rank attained in the board.

**Krzysztof Lewalski — On Appointments in the Diocese of Sandomierz
and Włocławek in 1902**

A presentation of two nominations of Catholic bishops in the Russian Empire. In accordance with the praxis of the day the candidates, proposed by the Russian administration, were confirmed by the papacy. In Włocławek the incapacitated Bishop Aleksander K. Bereśniewicz was replaced by Stanisław K. Zdzitowiecki, the canon of Sandomierz. K. Lewalski demonstrated that the only criterion for choosing Zdzitowiecki was his loyalty towards Russia and her policy. In Sandomierz Antoni F. Sotkiewicz was succeeded by Stefan A. Zwierowicz, the former bishop of Wilno, who previously had been deported to inner Russia for his criticism of the Russification policy. The author emphasised the fact that this case is an example of the official policy which consisted of transferring bishops recognised as disloyal from larger dioceses to less significant ones.

Hanna Rybicka — Pro memoria

REVIEWS

COMMUNICATIONS

CONTENTS